

Case și biserici de țară din România. Asemănări și deosebiri

Construcțiile din sate destinate țăranilor par a fi împărțite în două categorii determinate de funcția lor; deoparte sunt cele laice, casele, care aparțin fiecărei gospodării în parte; cealaltă cuprinde pe cele religioase, biserici în primul rând, care aparțin întregii comunități sătești. Aparent ele se opun prin funcția lor și aspectul lor exterior pune în evidența observatorului grăbit deosebiri; aparținând totuși aceleiași lumi și fiind ridicate de aceiași meșteri ele trebuie în mod logic să prezinte și elemente asemănătoare. Studiul de față se oprește asupra acestora din urmă care permit să se vorbească de o singură cultură țărănească unitară¹.

Pentru a pune în lumină această unitate fundamentală mă opresc asupra a trei aspecte, tehnicile de construcție, ritualul care le însoțește și în sfârșit structurile construcțiilor odată ridicate, rezultat al primelor două părți.

Materialele de construcție

Primul aspect care reține atenția este materialul de construcție. Aparent el pare a distinge casele de biserici, ele fiind

¹ Ion D. ȘTEFĂNESCU pune în lumină în chip sistematic această legătură dintre construcțiile țărănești laice și cele religioase într-o lucrare consacrată unei regiuni din nordul țării: *Arta veche a Maramureșului*, București, 1968. De asemenea, Paul PETRESCU (în capitolul „Arhitectura” din lucrarea intitulată *Arta populară românească*, București, 1969) semnaleză această problemă. Personal am făcut-o în mai multe rânduri ca de pildă: „Vechi case și biserici de lemn din Muntenia”, în *Studii și Cercetări de Istoria Artei*, X, nr. 2, 1963; „Vieilles églises en bois de Roumanie”, în *Revue des Études Sud-Est Européennes*, III, n°s 3-4, 1965; „Interioare țărănești din România”, în *Muzeul Brukenthal 1817-1967*, Sibiu, 1967.

construcție folosite evoluează în timp și că această evoluție nu se petrece în același moment pentru case și biserici, asemănările devin evidente.

Una din tehnicile arhaice de construcție este cea a bordeielor; ele acopereau o regiune situată de-a lungul Dunării atât de partea românească cât și de cea bulgărească, regiune ce capătă astfel un caracter unitar din punctul de vedere al construcțiilor². Planurile acestor case-bordei nu sunt aceleași pe ambele maluri ale Dunării, cele de pe malul românesc fiind mai regulate, cu trasee geometrice și preocupări de simetrie³, planul celor de pe malul bulgăresc apropiindu-se de aspectul unui culoar întins sub pământ cu ieșiri de o parte și de alta⁴. Nu acesta este însă aspectul care îmi reține atenția aici, ci faptul că este vorba de un tip de arhitectură aparte reprezentată în chip egal prin construcții laice (case, acareturi) și religioase. Rămase în secolul al 19-lea mai ales la țară și printre cei mai nevoiași dintre țărani ele sunt considerate drept o expresie a vieții grele din trecut și caracterizând exclusiv țărănimea. În realitate același mod de construcție exista și în orașele regiunii, casele bordei cuprindeau conace boierești ca și biserici ridicate cu aceleași tehnici. Iar dacă ținem seama că pentru „L'habitation enterrée” avem un tablou de ansamblu care permite să se afirme că nu era vorba de case pentru săraci ci de o formă de arhitectură tipică ce stăruie din antichitate și care cuprinde întreaga gamă de construcții a regiunii, atât laice cât și religioase, atât țărănești cât și boierești. Acest fel de construcții încep să dispară în cea de a doua jumătate a secolului al 19-lea și se sting aproape cu totul spre mijlocul celui de al 20-lea după o viețuire de mai multe milenii.

² Paul H. STAHL, „L'Habitation enterrée dans la région orientale du Danube (XIXe et XXe siècles), în *L'Homme*, XII, n° 4, Paris, 1972, pp. 37-61.

³ Gheorghe FOCȘA, „Elemente decorative la bordeiele din sudul regiunii Craiova”, în *Studii și Cercetări de Istoria Artei*, București, 1955, nr. 3-4.

⁴ Gunčo St. GUNČEV, „Uzemnita kšti v Dunavska Bălgarija”, în *Godišnik na Sofijskija Universitet. Ist.Filosof.Fakultet*, 1934, 30.

De-a lungul ultimului mileniu tehnica de construcție a caselor din celelalte regiuni românești a traversat mai multe faze. Tehnicile care au dominat se bazau pe lemn și pământ. Lemnul era dominant iar folosirea lui era înlesnită de prezența întinselor păduri ce acopereau marea majoritate a regiunilor românești; situația era deosebită în regiunile de stepă cuprinzând Bărăganul, Bugeacul și câmpia Tisei. Pădurile din câmpia Dunării au dispărut de abia în secolul al 19-lea, iar bordeiele cu pereții de lemn amintite mai sus, adevărate case de lemn îngropate, au putut exista pentru că pădurile coborau până pe malurile Dunării. Dispariția atât de rapidă a pădurilor nu se datorează numai folosirii intensive a lemnului ci și nevoii de grâne pentru comerțul internațional, nevoie care se făcea simțită de-a lungul întregii câmpii dunărene și nu numai în regiunile românești, Ungaria și sudul Ucrainei fiind prinse în același proces de comerț intensiv cu centrul și apusul Europei.

Dacă privim rezultatele recensămintelor din secolul al 19-lea situația apare altfel decât în secolul al 20-lea. Trecând prin sate vezi case cu pereții de chirpici sau din cărămizi uscate la soare, adică folosind tehnici bazate pe pământ în formele cele mai primitive. Ele par astfel a se opune bisericuțelor de lemn care se află încă în picioare, dar situația nu este în realitate așa și pentru a o cunoaște folosesc două recensăminte din acea vreme.

Un preot străbate satele câtorva județe din câmpia Dunării pentru a cunoaște situația bisericilor din regiune; el întâlnește la 1810 adesea biserici de lemn. Procentajul lor față de totalul bisericilor este cel de mai jos⁵:

Județul	1810	1908 ⁶
Ialomița	34,3	10,2
Ilfov	61,7	4,9
Vlașca	80,0	11,1
Teleorman	83,7	11,4

⁵ În „Vechi case și biserici de lemn din Muntenia” dau datele complete ale „catagrafiei” (recensământului) preotului: Radu CREȚEANU folosește de asemeni acest recensământ, cifrele lui fiind apropiate de ale mele, în *Bisericile de lemn din Muntenia*, București, 1968.

⁶ Datele sunt calculate după *Anuarul Casei Bisericii*, București, 1909.

Situația evoluează repede, diferența dintre cele două date fiind semnificativă, trecerea de la 83,7 % la 11,4 % pentru județul Teleorman spre pildă permite să se evoce o adevărată dispariție, evoluție care a continuat în aceeași direcție și care a lăsat în picioare doar câteva rare exemplare. Pentru a pune în lumină ideea unității dintre arhitectura laică și cea religioasă prezint și situația caselor de lemn din aceleași județe la 1860⁷:

Județul	1860
Ialomița	12,1 %
Ilfov	2,4 %
Vlașca	92,4 %
Teleorman	33,4 %

Se poate deci spune că tehnica lemnului era prezentă în chip însemnat și în sudul Țării Românești, că ea îngloba biserici și case de țară și că acest fel de arhitectură dispărea repede, în numai un secol. Regiunile dunărene se integrează astfel în vasta arie a lemnului care acoperea întreaga noastră țară. La deal și mai ales la munte casele⁸ și bisericile se bazau esențial pe lemn, proporția lor fiind dominantă până și în secolul al 20-lea.

Atunci când dispărea lemnul el este înlocuit sau cu tehnici inferioare de construcție (chirpiciul, cărămizile uscate la soare, pământul bătut) sau, acolo unde mijloacele o permit, cu cărămizi arse în foc. De abia în a doua jumătate a secolului al 20-lea cimentul își face un loc însemnat.

Dacă privim însă în ansamblu construcțiile românești, incluzând pe cele domnești și boierești, vedem că materialele superioare și mai noi apar întâi printre categoriile sociale înstărite. Piatra și cărămida erau folosite la înălțarea pereților încă de la cele mai vechi construcții domnești, biserici sau palate; ele sunt apoi preluate de construcțiile boierești; le urmează

⁷ Dionisie POP MARȚIAN, „Recensământul construcțiilor”, în *Analele Statistice și Economice*, București, 1860.

⁸ În articolul intitulat „Casa țărănească la români în secolul al 19-lea” (*Anuarul Muzeului Etnografic al Transilvaniei pe anii 1959-1961*, Cluj, 1962, pp. 111-145) prezintă situația materialelor de construcție la casele din toate regiunile românești. În articolul „Vieilles églises en bois de Roumanie” dau cifrele complete privitoare la bisericile de lemn.

bisericile de țară și numai în ultima etapă casele țărănești⁹. Trebuie totuși spus că piatra spre pildă nu a luat niciodată printre casele țărănești importanța pe care o avea printre construcțiile domnești sau boierești.

Această adaptare pe etape a materialelor noi de construcție poate fi văzută și dacă privim aparte situația diferitelor grupe etnice; astfel, în Țara Bârsei, sașii sunt cei care adoptă primii materiale noi de construcție, înainte de români și de maghiari, ei având situația economică cea mai prosperă¹⁰.

Dacă observăm evoluția materialelor de construcție folosite pentru învelirea acoperișului constatăm o evoluție asemănătoare, pe etape, ce trece de la o categorie socială la alta. Folosirea teoriei lui Gabriel Tarde privitoare la legile imitației pentru a înțelege această evoluție pe etape ce trece de la o categorie socială la alta, poate tenta un observator insuficient de atent. Într-adevăr, dacă unele elemente pot fi luate prin simplă imitație de la o categorie socială la alta, ele nu capătă niciodată amploare decât dacă corespund nevoilor vieții de țară, nu imită nimeni ceva ce nu-i poate servi. Arhitecții secolului trecut credeau că, asemeni muzicii care preia motive din folclorul muzical și le dă o funcție simfonică, și arhitecții au fost inspirați de tradițiile populare pentru a construi conace, eventual palate sau mănăstiri domnești. În această privință numele lui Ion Mincu sau cel al lui Petre Antonescu trebuie citate în primul rând. Casa cu foișor țărănească spre pildă ar fi servit ca model celor domnești sau boierești. Realitatea este însă alta, casele domnești sunt primele care folosesc foișorul, ce trece apoi la conace, la mănăstiri, și numai în cele din urmă la casele țărănești. Exemplul mănăstirii Hurezului este poate cel mai grăitor¹¹. În jurul mănăstirii vedem și construcții boierești și țărănești care imită fie pictura mănăstirii în forme cu atât mai fruste cu cât e vorba de construcții înălțate de oameni mai

⁹ Casa exprimă posibilitățile economice ale unei gospodării, biserica pe cele ale întregii comunități sătești.

¹⁰ Erich JEKELIUS, *Die Dörfer des Burzenlandes*, Kronstdt, 1929.

¹¹ Lucrarea lui Răzvan THEODORESCU, *Civilizația românilor între medieval și modern* (București, 1987, 2 volume) poate fi consultată cu folos în această privință.

nevoiași, fie foișoarele. Hurezul a fost un centru cultural care a influențat întreaga regiune învecinată. Mergând mai departe cu comparațiile, nu putem ignora construcțiile din lemn din capitala Imperiului otoman care cunosc și folosesc foișorul.

Același lucru se poate spune și despre casele țărănești care imită culele boierești; ele au fost adoptate atunci când sătenii au avut nevoie de pivnițe bine apărate în care să-și adăpostească produsele necesare unui comerț din ce în ce mai intens cu orașele care se dezvoltau în secolul al 19-lea¹².

Materialele cele mai însemnate care se foloseau în trecut printre casele țărănești pentru învelirea acoperișului erau stuful și paie. În secolul al 20-lea au putut fi studiate un număr însemnat de astfel de exemplare, iar statisticile dovedesc răspândirea lor¹³. Ceea ce se știe însă puțin este faptul că și conacele boierești foloseau aceste materiale; încă mai puțin se știe că bisericile de lemn au fost și ele odinioară acoperite cu paie.

De obicei se face o legătură între materialele oferite de mediul natural și materialele pe care le vedem la construcții. Legătura aceasta nu este însă una directă ci una mediată de viața socială. Astfel, lemnul sub forma șitei (șindrilei) pare a fi fost din totdeauna folosit pentru învelirea caselor țărănești, așa după cum paiele ce învelesc acoperișul ar fi rezultatul agriculturii și caracterizând deci regiunile de câmpie. Situația este însă diferită; șita n-a putut fi folosită decât târziu de către țărani pentru motivul că trebuia bătută în cuie pe scheletul acoperișului, iar cuiele erau de lemn și fiecare trebuia înfipt într-o gaură făcută mai întâi cu un sfredel. Dacă adăugăm că numai lemnul de tisă, rar, putea fi folosit și că astfel învelirea unei case cu șită era o operație îndelungată și costisitoare, situația apare diferită. Până în secolul al 19-lea șita învelea numai bisericile și casele domnești sau boierești, se cunosc scrisorile de comandă ale domnilor Moldovei

¹² Paul H. STAHL, „Locuințele țărănești cu două caturi la români”, în *Studii și Cercetări de Istoria Artei*, nr. 3-4, București, 1957, pp. 33-57. Vezi și studiul meu „L'art des campagnes et l'art des villes en Roumanie”, în *Revue Roumaine d'Histoire de l'Art*, n° 4, București, 1967, pp. 81-92.

¹³ În articolul „Casa țărănească la români în secolul al 19-lea” prezintă statisticile de la sfârșitul secolului al 19-lea și începutul celui de al 20-lea.

spre pildă adresate negustorilor sași din Bistrița pentru a obține cuie de lemn¹⁴.

Casele țărănești au început să folosească din ce în ce mai frecvent învelitoarea de șindrilă atunci când au apărut pe piață cuiele de metal produse industrial. Cât despre acoperișurile de paie, ele rămăseseră în masă în regiunile cu case de lemn situate mai ales în regiunile de deal și de munte. În zonele de munte s-a practicat până astăzi o agricultură suficient de dezvoltată pentru a se putea găsi paiele pentru acoperirea caselor¹⁵ și de data aceasta legătura dintre mediul natural și construcții este tot una mediată de viața socială.

Revenind la ideea centrală a acestui articol, vedem că evoluția materialelor de construcție urmează aceleași etape la categoriile sociale superioare și la cele nevoiașe. O putem urmări pentru paie, stuf, lemn; o putem semnala și pe cea privitoare la folosirea țiglei. Folosirea pe etape succesive pune în lumină nu numai deosebirea dintre categorii sociale, ci și aceea dintre sat și oraș, cel din urmă fiind avantajat prin faptul că este primul care adoptă în chip semnificativ acoperișul învelit cu țiglă.

Așa după cum piatra bisericilor și palatelor domnești nu s-a putut impune decât la bisericile țărănești și mai deloc la case, plumbul sau piatra acoperișurilor de pe construcțiile domnești nu și-au găsit de fel loc printre casele țărănești. Tot evoluția generală a tehnicii este cea care explică pentru ce, începând mai ales din secolul al 20-lea, tabla apare tot mai frecvent. De data aceasta deosebirea cea mai evidentă este încă odată cea dintre sat și oraș.

¹⁴ Nicolae IORGA (*Negoțul și meșteșugurile în trecutul românesc*, III, București, 1906) publică unele informații despre șindrilari ca și despre alte meșteșuguri legate de subiectul de față. Vezi și studiul lui Valer BUTURĂ, *Etnografia poporului român*, Cluj-Napoca, 1978, mai ales capitoul „Meșteșugurile specializate în prelucrarea lemnului”.

¹⁵ Vezi spre pildă studiul lui Valer BUTURĂ, „Adăposturile temporare în sud-estul Munților Apuseni”, în *Anuarul Muzeului Etnografic al Transilvaniei pe anii 1957-1958*, Cluj, 1958. Situația în regiunile românești corespunde în această privință cu cea pe care am întâlnit-o în Alpi sau în Pirinei atât în privința existenței unei agriculturi de munte cât și în privința tehnicilor de cultură folosite.

O analiză a tehnicilor de instalare a materialului lemnos la pereți sau pe acoperiș pune și ea în lumină o evoluție similară dintre diferitele categorii de clădiri, ea iese însă din acest studiu. Îmbinări de bârne, porți, uși, ferestre folosesc tehnici apropiate a căror cunoaștere completă nu poate fi făcută decât prin analiza ansamblului construcțiilor; deosebirea în timp cu care unele tehnici apar sau se mențin mai târziu la casele țărănești, permit ca printr-o observație directă să presupunem cum vor fi fost folosite odinioară aceleași elemente la categoriile sociale superioare.

Ritualul construcției

Prima fază a construirii este alegerea unui loc potrivit. Cum se poate alege un astfel de loc? Datele culese din credințele românești despre case par a fi un ansamblu de date care spun unde nu trebuie să așezi casa. Ele apar mai curând drept o serie de interdicții care grupează locurile nefavorabile. Astfel, nu trebuie să construiești acolo unde s-a întâmplat o nenorocire, unde fost rănit și mai ales omorât cineva, sau unde cineva s-a sinucis. Locul este fără noroc și dacă o nenorocire s-a întâmplat odată, ea se poate repeta. Nu te așezi nici în apropierea unui cimitir și cu atât mai puțin peste vechi morminte. Răscrucile sunt de asemenea evitate, acolo se adună spiritele rele, ființele nevăzute și răufăcătoare; teama de aceste locuri face ca oamenii să ridice cruci acolo ca o apărare. Tot cu cruci se apără intrările în sat, în trecut și în oraș¹⁶. Aproximarea anumitor arbori poate fi și ea aducătoare de nenorociri, în unii arbori se ascunde diavolul.

Odată eliminate locurile care aduc nenorocul se face apel la unele indicații care confirmă că locul este norocos. Procedeele variază; te poți așeza provizoriu într-un loc și dacă nimic rău nu se întâmplă înseamnă că locul este bun și ridici clădirea chiar acolo. Oaia este un animal curat, pur, și dacă oile se adună în anume loc ca să se odihnească înseamnă că locul va fi bun și pentru oameni. Se poate alege un loc care pare a fi bun și pentru a o verifica, pui acolo un pahar cu lapte, cu o băutură alcoolică și o lași peste noapte. Ca și

¹⁶ Vezi studiul meu „L'organisation magique du territoire villageois roumain”, în *L'Homme*, XIII, n° 3, Paris, 1973.

celelalte indicații citate mai sus și destinate a alege locul, care toate se regăsesc în multe regiuni europene, și procedeul paharului plin cu o băutură este larg cunoscut. Interpretarea variază însă; dacă dimineața vezi că a scăzut nivelul băuturii din pahar se consideră că: a) stăpânul nevăzut al locului a acceptat ofranda și că deci îți permite să-ți faci și casa acolo; b) există deja un stăpân nevăzut al locului și deci nu te poți așeza și tu acolo.

Nu este bine să te așezi acolo unde alții aveau casa și nu avuseseră noroc în viață; în general însă se evită să se așeze casa acolo unde fusese înainte altă casă. Totuși, unele familii vor să-și facă o casă nouă, și atunci o dăruim pe cea veche și fac alta nouă; întreg ritualul construcției trebuie efectuat de la început la sfârșit.

Diferența dintre casă și biserică este evidentă în această privință. De data aceasta se preferă un loc unde a fost deja construită o biserică, balada meșterului Manole este tipică în această privință pentru că meșterul caută ruinele vreunei foste biserici ca să o ridice pe cea nouă. Odată ce o clădire cu funcție religioasă a fost ridicată într-un loc, acel loc rămâne consacrat de-a lungul veacurilor. Forța religioasă supranaturală se menține și trece uneori de la o religie la alta. Bisericile creștine din primele veacuri au fost adesea instalate pe locul vechilor temple, dacă nu chiar în vechiul templu. Uneori ele preluau și structura socială a ansamblului antic transformându-l într-unul creștin¹⁷. Acolo unde exista o biserică, dăruimată sau ruinată de vreme, se păstrează îngrijit cel puțin locul altarului, partea cea mai sacră a fostului edificiu. Am văzut urmele unor astfel de vechi biserici dispărute în țările sud-estului european, acolo unde fusese altarul se lasă în loc o cruce, se pun peste el cărămizi, uneori ciment, astfel ca să se apere locul consacrat.

În regiunile unde imperiul otoman își întindea stăpânirea, el prelua și vechile construcții de biserici transformându-le în moschei¹⁸. Uneori, pe același loc s-au succedat un templu păgân, o

¹⁷ Van der LEEUW, *La religion dans son essence et ses manifestations*, Paris, 1970.

¹⁸ F. W. HASLUCK, *Christianity and Islam under Sultans*, Oxford, 1929 (2 volume). Vezi și studiul meu „Croyances communes des chrétiens et des musulmans balkaniques”, în *Buletinul Bibliotecii Române*, XI, Freiburg, pp. 79-126.

biserică, o moschee și, după eliberarea de sub autoritatea otomană, locul a devenit din nou o biserică. Este interesant de constatat cum atunci când armele otomane cucereau un oraș și distrugau clădirile, bisericile au fost adesea cruțate; un astfel de vechi oraș grecesc distrus în secolul al 17-lea de comandatul turc supranumit Barbarossa are toate vechile biserici cruțate. Cine vizitează insula Egina poate vedea ruinele acestei așezări aproape de o mănăstire construită în onoarea unui sfânt recent.

Evoluția notată mai sus a materialelor de construcție care a făcut pentru țările românești ca bisericile de lemn să fie înlocuite cu cele de cărămidă sau piatră, a creat tot de atâtea ori situația în care biserica cea nouă a fost așezată peste locul celei vechi. Situația curentă este sau aceasta, sau aceea în care vechea biserică de lemn rămâne biserică de cimitir, și cea nouă se construiește în altă parte.

Ceea ce deosebește cel mai puternic casa de biserică la alegerea locului este că pentru biserică adesea intervin forțe supranaturale care își arată preferința pentru un anume loc. Un fapt miraculos se petrece, o icoană coboară din cer, o clădire întregă traversează marea și se oprește acolo unde vrea să i se facă o biserică. Un domnitor are un vis care cere să se facă o biserică, un altul găsește într-un pom imaginea unei cruci, o astfel de întâmplare petrecându-se de curând în România dând naștere cu repeziciune unui adevărat pelerinaj.

Oamenii pot alege un anume loc dar forța supranaturală nu-l vrea. O legendă străbate Europa regăsindu-se în aproape aceleași forme peste tot. O legendă maramureșană spune că cineva „a vrut să zidească acolo biserică, a pus o cruce și a făcut acolo biserica. Că erau acolo multe lemne, că era o pădure bătrână. Dar crucea s-a smuls din pământ noaptea și a mers acolo unde e biserica din deal...”. Oamenii aduc la loc crucea dar de mai multe ori ea se urcă din nou pe deal și atunci se înțelege că acolo trebuie zidită biserica¹⁹. Aici se întâlnesc două elemente legate de credințe; primul este cel citat deja, divinitatea care alegea ea un loc. Al doilea este legătura dintre „sacru” și „sus”. Locurile înalte sunt cele mai sfinte și de câte ori este posibil templul - biserica se

¹⁹ Tache PAPAHAĞI, *Graiul și folklorul Maramureșului*, București, 1925, p. 158. Biserica de care este vorba în legendă este cea din leud; am găsit aceeași legendă și pentru cea din Giulești.

așează pe o culme. Se cunosc în regiunile românești numeroase locuri de pelerinaj pe pășunile din vârful munților, cunoscute sub numele de nedei. Împreună cu Paul Petrescu am găsit o astfel de nedeie pe un munte situat în apropierea graniței cu Uniunea Sovietică, frecventată în chip egal de români și de huțuli. În nici unul din locurile unde sunt aceste nedei nu am găsit ridicate și biserici; le-am întâlnit însă frecvent în regiuni grecești, mai ales în Peloponez. Odată pe an, oamenii din peninsula Mani spre pildă se suiau pe un munte unde era o biserică și unde se organiza o importantă sărbătoare pentru întreaga regiune. Acolo, fiecare neam are bisericuța lui, fiecare sat biserica lui, și mai multe sate biserica comună pe munte; legătura dintre formația socială și monumentul care o exprimă și o consolidează este evidentă aci. Tradiția construirii pe înălțimi este și ea larg cunoscută în Europa, ea era practică frecvent în Grecia antică. În *Cronica lui Nestor*, legată de originile statului kievean²⁰, vedem cum principele Vladimir „ridică mai mulți idoli pe colina din afară a palatului Terem...” (p. 80), iar mai târziu, la creștinare, „dete ordin să se clădească biserici și să fie ridicate chiar pe locurile unde stătuseră idoli...” (p. 104). Regăsim aici cele două caracteristici ale locului sacru amintite mai sus, caracterul sacru care supraviețuiește înlocuirii religiei, și legătura sacralității cu înălțimile.

Odată ales locul construcției el trebuie consacrat, un preot este chemat nu numai pentru biserici, ci și pentru case. Dacă ritualul legat de biserică cuprinde numai elementele legate de textele scrise, pentru casă cele efectuate de preot sunt întovărășite de numeroase elemente păgâne, precreștine. Ritualul creștin are rugăciuni și pentru începerea construcției și pentru intrarea în casa nouă terminată²¹. La biserică cei ce consacră locul fac înconjurul lui începând de la unghiul de la răsărit-miazăzi, acolo unde se pune prima piatră, („la pierre angulaire”). Apoi se face ocolul clădirii de la dreapta spre stânga, pornind de la piatra de colț și terminând tot acolo. Este sensul în care se face în Vinerea Mare ocolul bisericii la exterior.

²⁰ G. Popa LISSEANU, *Izvoarele Istoriei Românilor (Cronica lui Nestor)*, VII, București, 1935.

²¹ Folosesc pentru cunoașterea lor o lucrare publicată la începutul secolului al 20-lea: *Evhologiu bogat cuprinzător de mai multe rânduieli*, București, 1910.

Acolo unde pentru biserică este piatra angulară, piatra de colț, oamenii puneau în trecut la casă piatra de temelie ce ocupa tot colțul de răsărit-miazăzi. Preotul când vine stropește și el această piatră cu aghiasmă. Oamenii adaugă sub această piatră diferite lucruri (plante, bani de metal spre pildă) menite să asigure o soartă bună celor ce vor locui în casă. Dar aici intervine un element departe de ortodoxie, fiind vorba de un sacrificiu animal al cărui sânge este vărsat pe piatra de colț și cu care apoi se va face ocolul casei picurând sângele acolo unde va fi temelia zidurilor. Există o bogată literatură ce analizează acest sacrificiu de fundație. Obiceiul sacrificiului era într-atâta de înrădăcinat și de frecvent că se fixaseră obiceiuri care făceau ca și preotul să participe la sacrificiu; atunci când se sacrifica un animal mai mare (o oaie spre pildă) se știa dinainte ce parte va lua preotul și ce se va păstra de către cel pentru care se construia casa împreună cu meșterii²². Cu vremea au fost sacrificate tot mai mult păsări, mai puțin costisitoare; capul păsării se punea adesea pe piatra de colț sau alături de ea. Ritualul bisericesc corespunde astfel cu cel arhaic creștin prin alegerea acestui colț drept element esențial al viitoarei construcții, ele diferă însă prin sensul pe care îl are fiecare.

Legende sau literatura orală legată de fundația unor monumente importante ale trecutului (biserici, cetăți, punți) ale căror pereți sunt din piatră sau cărămidă cuprind elemente legate de un sacrificiu uman. Credința în adevărul lor era larg răspândită dar nu se cunoaște nici un caz real de astfel de sacrificiu materialmente efectuat în regiunile românești. Se cunosc totuși pentru case practici care foloseau până la mijlocul secolului trecut sacrificiul uman prin furtul umbrei; se lua măsura umbrei cu o sfoară sau altceva și se îngropa apoi la temelia viitoarei case. În anii șaizeci, întrebând în regiunea Gorjului un meșter care construia o casă dacă știa ceva despre acest obicei, mi-a descris obiceiul adăugând „așa a murit mama, i-au furat umbra”.

Terminarea construcției și intrarea într-o casă nouă era și ea marcată prin rugăciunile preotului dar și de data aceasta de

²² Nicolae STOICA de HAȚEG (*Cronica Banatului*, București, 1969) spune că la orice pomenire, ca spre pildă cea legată de înmormântare, „de tae omu vreo vită spre pomenire, berbeăce, oae, miel... /preotului/ lui pielea, capu, picioarele să-i deă, pieile episcopului le trimitea” (p. 55).

practici păgâne. Gândul că noua casă cere un suflet explică de ce înainte să intre în casă oamenii așezau în prima noapte un animal, dacă locuinței îi trebuia un suflet îl lua pe cel al animalului.

Caracterul sacru al spațiului

Dacă asemănările tehnice sunt ușor de remarcat fiind din această cauză și mai bine cunoscute, asemănările privind așezarea și utilizarea spațiului sunt mai greu de perceput. Le semnez pe cele mai importante. Dacă intri într-o biserică poți pătrunde direct în interior, în pronaos; uneori treci însă mai întâi printr-un spațiu asemănător unei prispe de casă țărănească. Aceste două spații sunt situate spre apus, uneori și spre miazăzi. Înaintând din pronaos spre răsărit, treci în naos și din naos în absida de est care cuprinde altarul. Mergând de la apus spre răsărit înaintezi deci într-un spațiu din ce în ce mai sacru, ierarhia diferențiată a sacralului fiind evidentă în orice construcție religioasă. Caracterul sacru se manifestă atât religios cât și social. Într-adevăr, spațiul cel mai sacru adăpostește altarul care are în el relicvele; în absida de est nu pătrunde oricine, cei ce slujesc în primul rând pot intra acolo. Nici o femeie nu are permisiunea, cu o excepție, femeile bătrâne care curăță biserica și care sunt „iertate”, adică nu mai au indispozițiile lunare ale tinerelor.

În naos se disting diferitele lui părți; centrul este uneori marcat pe podea de un decor, deasupra căruia se află la bisericile de zid turla principală. În tavanul ei este zugrăvit chipul lui Iisus figurând pe Dumnezeu; aici poziția centrală este însoțită de poziția cea mai înaltă²³. La bisericile de lemn țărănești la care turla lipsește, tavanul naosului apare boltit și pe el sunt zugrăvite în diferite feluri stele figurând cerul: Ion D. Ștefănescu îmi spunea odată că modurile diferite în care sunt figurate stelele reprezintă de fapt diferitele cete îngerești. În acest loc central din naos vine preotul de citește Biblia.

²³ Luând în ansamblu o așezare sătească, biserica apare ca centrul religios al satului, ideea de centru repetându-se la diferitele elemente componente ale unui sat. În această privință poate fi consultat studiul meu „L'Organisation magique du territoire villageois roumain”.

Diferența de caracter sacru se manifestă și social; prima deosebire este cea legată de prezența bărbaților și femeilor; ultimele fiind considerate mai puțin curate. În bisericile în care diferența este marcată de așezarea la dreapta (răsăritul) și la stânga (miazănoaptea) monumentului femeile stau la stânga. La cele mai multe din biserici însă, mai ales în Transilvania, femeile stau în pronaos, bărbații în naos; din cauza aceasta pronaosul capătă numele de „biserica femeilor”. Așezarea separată a femeilor se regăsește și la cultul mozaic și la cel musulman; în Grecia femeile au uneori un spațiu rezervat la etaj. În biserici mai noi țărănești din România apare ca element nou etajul cu balcon; nou apărut, el nu a fost încă bine definit și în Maramureș spre pildă am văzut stând amestecați la etaj bărbați și copii²⁴.

Dacă observăm aceleași aspecte la casa țărănească, apar similarități evidente; iau ca exemplu felul cel mai obișnuit de casă pentru secolele 19 și 20. Mai întâi așezarea caselor în raport cu punctele cardinale; regula generală este ca locuința să fie orientată cu fațada spre miazăzi. Această regulă se aplică ușor în așezările risipite sau în cele adunate cu spații largi între gospodării. Rar prezența unei neregularități de teren poate deranja acest mod de așezare, dar factorul care intervine în chip hotărâtor este social²⁵. Un sat adunat, cu curțile lipite unele de altele, poate și cu clădirile lipite, nu dă totdeauna voie casei să stea cu fața la miazăzi. Astfel, dacă o stradă are casele de pe o parte orientate cu fața spre sud, este evident că cele de pe partea opusă stau cu spatele spre sud. Observațiile care urmează sunt adevărate mai ales atunci când casa are așezarea cu fața spre miazăzi. Intrarea este pe această parte, spre stânga este o tindă, spre dreapta odaia de locuit; icoanele și obiectele de cult în genere sunt așezate în odaia de locuit, cea mai sacră a locuinței. În afara acestui plan extrem de frecvent în trecut,

²⁴ Pentru mai multe informații privind legătura dintre spațiul sacru al bisericii și așezarea credincioșilor se poate consulta studiul meu „L'installation des fidèles dans l'église. Exemples sud-est européens”, în *Revue des Études Sud-Est Européennes*; XXXI, 1993, n°s 1-2 și cel semnat de Gheorghe SISEȘTEAN, „Biserica și cimitirul din sate transilvănene. Structura spațială și structura socială”, în *Etudes Roumaines et Aroumaines*, V, Paris-Bucarest, 2000.

²⁵ P. H. STAHL, „Les habitats humains sur la vallée de la Bistrița en Roumanie”, în *Ethnographica*, II, Brno, 1960.

putem avea planul cu trei încăperi; o încăpere la stânga, locuită, o tindă centrală și o odaie frumoasă (curată) la dreapta, adică la răsărit. Și de data aceasta spațiul cel mai sacru, cel care adăpostește icoanele este situat la dreapta adică la răsărit, acolo vine preotul de citește rugăciuni la diferite ocazii. Centrul odăii din dreapta are un decor cu funcție religioasă și magică, (soare, lună, stele, cruce) decor fixat pe tavan. Avem deci și aici, asemeni punctului central și înalt din naos, o unire a centrului cu punctul cel mai înalt.

Un element aparte al casei și care se leagă de ritualul de construcție este următorul: colțul în care se pune ceea ce corespunde cu piatra angulară a bisericii, își manifestă importanța prin faptul că icoanele din interior nu sunt totdeauna așezate la mijlocul peretelui de răsărit, ci în colțul de răsărit - miazăzi al odăii, adică deasupra pietrei angulare. Mai mult încă, în regiunile din sudul țării, deasupra pietrei angulare, în afara casei, agățată de acoperiș se află o mică tăblie pe care se pun diferite obiecte și alimente pentru sufletul morților. Atunci când în odaia frumoasă se organizează un banchet (botez, praznic), locul de cinste este în colțul de răsărit - miazăzi al odăii, acolo stă preotul, sau nașul sau vreun alt oaspete de onoare.

Încă un element de asemănare poate fi semnalat ce apropie casa de biserică. Lumânările pentru morți (la biserică rareori sunt acolo și morminte) se așează în pronaos sau pe prispa exterioară. În biserică lumânările pentru morți și cele pentru vii sunt puse separat; cele pentru morți stau adesea chiar lângă ușa de intrare. În casă, locul unde se presupune uneori că stau sufletele, se află după ușă, în tindă; uneori nu se mătură acolo ca să nu umple morții de praf.

Decorul caselor ca și al bisericilor cuprinde elemente evident păgâne. Fără a intra în detaliul acestei probleme care necesită o atenție aparte, voi aminti totuși că pe casele și bisericile țărănești apar, în afara elementelor creștine, comune cu cele de pe bisericile de zid boierești sau domnești, o serie de elemente care le disting de acestea din urmă. Astfel găsim stâlpii cu mere, comuni caselor și bisericilor²⁶. Dacă aceștia pot trece în ochii privitorului

²⁶ Gheorghe FOCȘA, „Elemente decorative la bordeiele din sudul regiunii Craiova”, în *loc. cit.*

grăbit un element simplu de decor, fără conținut legat de credințe, nu același lucru se poate spune despre capetele sculptate de cai ce împodobesc mai ales bisericile. Le vedem de jurul împrejurul monumentului, la nivelul streșinii; am notat biserici de lemn cu trei rânduri de capete de cal suprapuse făcând toate trei ocolul bisericii. Aceleași capete se văd uneori pe stâlpii puși pe mormintele din Oltenia, sau în unele mori, sau pe unele furci de tors. Legenda Sântoaderilor nu poate fi străină de prezența cailor, dar toate laolaltă nu pot fi despărțite de vechile elemente ale cultului cailor păstrat viu spre pildă de populațiile migratoare care treceau prin țara noastră, ca de altfel și de cele maghiare. Calul din povești zboară, va fi avut altădată un rol psihopomp? Motivul decorativ al capului de cal apare cel mai frecvent în sudul țării, dar urmele lui sunt evidente și în Transilvania. Iar obiceiul de a folosi capul schelet al unor animale (cal în primul rând) pentru apărarea culturilor era adesea întâlnit în regiunile românești, ca de altfel și în cele vecine²⁷.

²⁷ P. H. STAHL, „Les crânes d’animaux dans les croyances et l’art populaire roumain”, în *Buletinul Bibliotecii române*, XIII (XVIII), Freiburg i. Br., 1986.